

De oudste dijk van Nederland

Was de veldheer Drusus, de stiefzoon van keizer Augustus, de commandant van het Romeinse leger aan de Rijn van 12 tot 9 voor Christus¹, de eerste waterstaatsingenieur in onze contreien? Wanneer wij de desbetreffende teksten bij elkander zoeken in het standaardwerk van Riese, moeten wij in gedachten houden dat de auteurs, aan wie ze ontleend zijn, ruim een halve eeuw (Tacitus) of meer dan een eeuw later (Suetonius, Florus) schreven en dat hun eventuele bronnen verloren zijn gegaan. Ze vallen dus niet te controleren. Hun gemeenschappelijke afschuw van de keizers uit de Claudische dynastie (A.D. 14-68) brengt mee dat ze duidelijk neiging vertonen de verrichtingen van degenen, die werkelijk wat presteerden voor de grootheid van het rijk (bijv. Drusus en Corbulo) enigszins vergroot voor te stellen. Dat was aan rhetorici – en dat waren zij allen – volgens Cicero ook geoorloofd.² Als dan bij Tacitus sprake is van de Drususgracht³ dan zijn het een halve eeuw later bij Suetonius al grachten en werken van immense omvang.⁴ Als Florus, die schreef ten tijde van keizer Hadrianus (117-138), het aantal van door Drusus langs de Rijn gestichte vestingen op meer dan vijftig stelt⁵ dan zullen onder dat grote aantal castella zowel grotere legerplaatsen als kleine schansen met een wachttoren zijn begrepen. Tiberius en Drusus maakten Friezen, Bataven en Caninefaten tot bondgenoten, maar in de streek waar de Rijn ons land binnenkomt, was waakzaamheid geboden. In de Achterhoek zaten de Tencteren en ten noorden van de Lippe de Usipeten, die gewend waren plundertochten aan de overzijde van de rivier te maken.⁶ Julius Caesar had ze een halve eeuw eerder al moeten verjagen en voor de achtervolging in de buurt van Xanten een brug over de Rijn laten bouwen.⁷

De castella op de linker Rijnsoever waren ook bestemd als uitgangspunten voor de verovering van Germanië tot de Elbe. Toen Tiberius op zijn oude dag dat streven liet varen en onder diens opvolger Claudius de weinige versterkingen aan de rechterzijde van de Rijn werden opgegeven, was de Rijnlinie definitief de limes, de grenslijn. Rechts van de rivier werd een strook niemandsland onderhouden⁸, links van de rivier een reeks grotere en kleinere vestingen, onderling verbonden door een weg, die in het lage land de vorm van een dijk moest krijgen en tegelijk waterkering was. In de rustige jaren aan de Rijn tussen circa 20 en 70 werd – ook om de soldaten aan het werk te houden – aan de verbetering van de dijk van Drusus gewerkt.⁹ Tijdens de opvolgingsstrijd na de dood van Nero (68) trok het beste deel van het Rijnleger naar Italië; de rest (invaliden en rekruten) onder bevel van een bejaarde jichtlijder was totaal niet opgewassen tegen de Batavenopstand (met medewerking van stammen ten westen van de Rijn en uit Gallia Belgica). Alles langs de Rijn beneden Neuss werd in het jaar 78 onder Julius Civilis verwoest, ook de dijk van Drusus of zeker delen ervan; overstromingen bemoeilijkten het onderdrukken van de opstand.¹⁰ Vanzelfsprekend werd onder Keizer Vespasianus en zijn opvolgers alles hersteld. De palissades werden toen soms geheel stenen vestingwerken, zoals we die nu bij het gedeeltelijk herstelde Vetera bij Xanten kunnen zien.

Door een toevallige vondst is het mogelijk een deel van de dijk/heerbaan van Drusus te identificeren. In 1938 werden bij het grindbaggeren door de maatschappij De Bijland ten zuidwesten van Herwen twee stenen boven water gebracht. Het door een Romeins officier aan Jupiter gewijde altaar bewijst dat daar in de buurt een castrum van enig

J.L. van der Gouw

5

Afb. 1. Drusus.

1 Voor en na Drusus was hier stadhouder Drusus' oudere broer Tiberius, de latere keizer.

2 Concessum est rhetoribus ementiri in historiis ut aliquid dicere possunt argutius; Cic. Brutus 42.

3 Fossa cui Drusiana nomen; Riese I S. 96. Die gracht kan niet het kronkelende stuk Gelderse IJssel tussen Westervoort en Doersburg zijn.

4 Transque Rhenum fossas novi et immensi operis efficit, quae nunc adhuc Drusianae vocantur; Riese I S. 55.

5 In Rheni quidem ripa quinquaginta amplius castella direxit; Riese I S. 57.

6 R. Pörtner en A. Tadema Sporry, *De Romeinen op hun weg naar de lage landen; resultaten van archeologisch onderzoek*. Baarn 1976, p. 24.

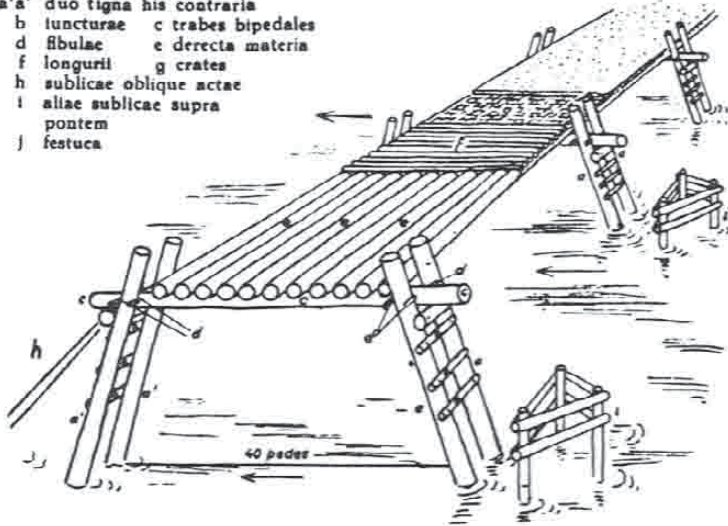
7 *De bello Gallico*, IV 16-19.

8 Für die Herden der niedergermanischen Armee reservierte Triftland; Mommsen S. 91.

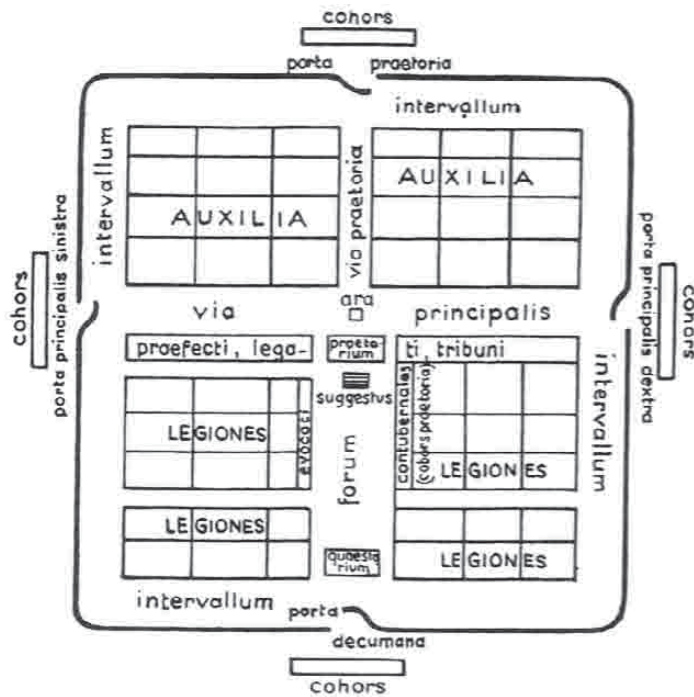
9 Quia ad id tempus res in Germania fuerant... Paulinus Pompeius et L. Vetus ea tempestate exercitui praeerant. Ne tamen segnem militem attinerent, ille inchoatum ante tres et sexaginta a Druso aggerem coërcendo Rheno absolvit; Bijvanck 1, p. 278.

10 Civilis... et diruit molem a Druso Germanico factam; Bijvanck I, p. 246. Haud minor moles superat; Riese I S. 21.

- a a tigna bina sesquipedalia
- a'a' duo tigna his contraria
- b luncturae c trabes bipedales
- d fibulae e directa materia
- f longurii g crates
- h sublicae oblique actae
- i aliae sublicae supra pontem
- j festuca

Afb. 2. De Rijnbrug van Caesar.

Afb. 3. De palissaden van het castrum.

Afb. 4. De titulus sepulcralis voor Marcus Manlius.

belang moet hebben gelegen.¹¹ De tweede steen is voor ons van meer belang. Het is de onderhelft van een kalkstenen grafmonument (titulus sepulcralis) van 67 bij 64 cm. De dikte is 15 cm. De bovenhelft met een beeldje van een Romeinse soldaat is tot op heden niet gevonden, alleen de voetjes zijn aan de bovenkant van het bewaard gebleven deel nog zichtbaar. De uitvoering van het opschrift is typisch provinciaal: naar beneden toe worden de letters kleiner. Het in elkander schuiven en verkleinen van de letters door de ordinator, de man die de door de opdrachtgevers verstrekte tekst op steen tekent, voordat de steenhouwer kan gaan inhakken, mag in een goed klassiek werkstuk niet voorkomen. Het geknoei met de naam Manlius/Mallius en het buiten het kader lopen van de op een na laatste regel mag al helemaal niet. De steen zelf was ook tweede keuze: vóór de bewerking was de beschadiging in het midden al aanwezig. De klimopblaadjes (hederae), waardoor de woorden van elkander worden gescheiden, zijn fraai. De toegepaste afkortingen zijn zoals gebruikelijk. De tekst luidt:

M(arcus) MANLIUS M(arcus) F(ilius) GALER(ia) [tribu] GENUA [domo] MILES LEG(ionis) I [Germaniae] C(enturiae) [Abudii?] RUSONIS ANNO(rum) XXXV STIP(endiorum) XVI CARVIO AD MOLEM SEPULTUS EST EX TEST(amento) HEREDES DUO (F(aciendum) c(uraverunt)).

Vertaling: Marcus Manlius, zoon van Marcus van de stam Galeria afkomstig uit Genua, krijgsman van het eerste legioen (van Germanië) in de compagnie van (Abudius?) Ruso, oud 35 jaar, met 16 dienstjaren, is te Herwen aan de dijk begraven. Krachtens zijn testament hebben de twee erfgenamen dit laten maken.

Wat naar onze begrippen ontbreekt is een datering. Zegt de plaatsaanduiding in de ablativus in plaats van in de genitivus niet zo veel, volgens Vollgraff wijzen het ontbreken van het bovenschrift *Dis manibus* – gewijd aan de machtige

schimmen van het dodenrijk – en van het cognomen van de betrokken Romeinse burger in de bovenste regel, op de eerste helft van de eerste eeuw.¹² Die veronderstelling laat zich ondersteunen door gegevens uit de tekst. De zo jong overleden krijgsman maakt deel uit van het legio prima, soms bijgenaamd Germaniae.¹³ Dat legioen is tot stand gekomen na de debacle van de geld- en gemakzuchtige veldheer Varus¹⁴ in het Teutoburgerwoud (A. D. 9). Door de onvoldoende prestaties van de rest van het legioen tijdens de Batavenopstand, kwam er in het jaar 70 een einde aan. Marcus Manlius diende in de compagnie van Ruso. We mogen wellicht aannemen dat dit Abudius Ruso was, die ten tijde van het legaat voor het Rijnleger van Lentulus Gaetulicus (van 29-39) de werkelijke commandant van het eerste legioen was.¹⁵ Gaetulicus veroorzaakte zijn eigen ondergang door een mislukte samenzwering in het jaar 39 tegen keizer Caligula. Het ligt voor de hand dat Ruso toen, zo niet zijn leven, in elk geval zijn vertrouwenspositie verloor. Een gevallen gezagsdrager vermeldt men niet op een monument. Zo komen we tot de conclusie dat de titulus sepulcralis voor Marcus Manlius tussen het jaar 10 en het jaar 39 geplaatst moet zijn.

Afb. 5. De Rijnstroom op de kaart van Chr. Sgrooten ca. 1550.

7

En nu de plaats Carvium, in het vulgair latijn Charvium (denk aan de talrijke latijnse woorden beginnend met *ca*, die nu in het Frans beginnen met *ch*: *carta* – *charte* e.d.; de *a* is door umlaut veranderd in *e*) is het tegenwoordige Herwen.¹⁶ Daar – evenals te Aerd – lag dus in de eerste eeuw een bescheiden castrum, uitgezet volgens de aanwijzingen van een landmeter (*agri mensor*). Alles wat hier van hout werd opgebouwd, palissades, poorten, een wachttore, eventueel hutten om in te wonen, kon in 70 door brand uit de weg geruimd worden. De dijkweg liep zuid-noord dwars door het castrum op de lijn die *cardo maximum* wordt genoemd.¹⁷

Buiten de noord- of de zuidpoort van Carvium is het monumentje voor Marcus Manlius geplaatst *ad molem*, er had ook kunnen staan *ad aggerem*. Het lijdt geen twijfel of het is bij de algemene verwoestingen tijdens de Batavenopstand in 70 kapotgeslagen, van de dijk gegooid, in de grond gezakt en tijdens de overstromingen, die Herwen onder andere nog in de achttiende eeuw hebben geteisterd, overspoeld.

Ik verwerp de veronderstelling dat de moles een krib was ten tijde van Drusus, gemaakt op de splitsing van Rijn en Waal (Vollgraff), waartoe het altaartje en het – toen nog niet bestaande – grafmonument van elders zijn aangevoerd (Holwerda) op de navolgende gronden:

1. Waar de splitsing ooit mag hebben gelegen, nooit ter plaatse van de vondsten;
2. het is ondenkbaar dat Romeinen toen een altaar en een *titulus sepulcralis* zouden gebruiken voor een krib in de rivier;
3. de verbetering van een krib kan 63 jaar lang na de aanleg niet gebruikt worden als werkverschaffingsobject voor werkeloze soldaten;
4. het woord *moles* met een nogal brede betekenis kan ook dijk betekenen en dat doet het in ons geval.¹⁸
5. dat Tacitus nu eens spreekt van een *agger* en dan weer van *moles* hoort bij de gevarieerde stijl van de rhetor.¹⁹

Wie zich nu van Zevenaar of Babberich over de Lymmerse bandijk zuidwaarts begeeft, komt in de brede uiterwaarden van een voormalige Rijnloop.²⁰ Grote en diepe strangen lopen ten noorden en ten oosten van het dijke waarop nu de dorpen Herwen en Aerd

11 Het opschrift luidt in de vertaling van Vollgraff: "Aan Jupiter, den zeer goede, den zeer groote, Marcus Alcidius Caius' zoon, bevelhebber der tweede bereden cohorte van romeinse burgers, vroom, getrouw."

12 Verwezen wordt naar M. Sibourg, *Bonner Jahrbücher* 107 (1901), 187.

13 Het hoofdkwartier was eerst te Keulen, later te Bonn.

14 Varus had zich in het jaar 6 al in Galilea verdienstelijk gemaakt: hij brandde Sepphoris af, maakte de inwoners tot slaven en liet 2000 Galileërs kruisigen; Flavius Josephus, *Joodse Oorlogen*, Boek II, hoofdstukken 5 en 6.

15 Abudius Ruso functus aedilitate, dum Lentulo Gaetulico, sub quo legioni praefuerat –; Riese I S. 105.

16 Kort na de vondst van het altaar en de *titulus sepulcralis* zijn ter zelfder plaatse nog vier Romeinse bouwfragmenten gevonden; C.W. Vollgraff in *Mededeelingen der Koninklijke Ned. Akad. van Wetenschappen*, nieuwe reeks dl. 2, afd. Letterkunde, p. 1-31. De in het artikel van Vollgraff in het *Jaarboek Gelre* 42 (1939), 130, opgenomen gissingen betreffende de etymologie van Carvium laten wij, als zijnde buiten onze competentie en voor ons onderwerp niet relevant, hier rusten.

17 De ligging van Aerd brengt mee dat de hoofdweg samenvalt met de *decumanus maximus*: oost-west; de afstand tussen de beide castra, 1½ km., maakt het geven van signalen mogelijk.

18 Schönfeld in *De Ingenieur* (1940) 226.

19 Een overzicht van wat er allemaal om de moles gefantaseerd is bij Hettema.

20 Zie de overzichtskaart voorin het proefschrift van Van de Ven.

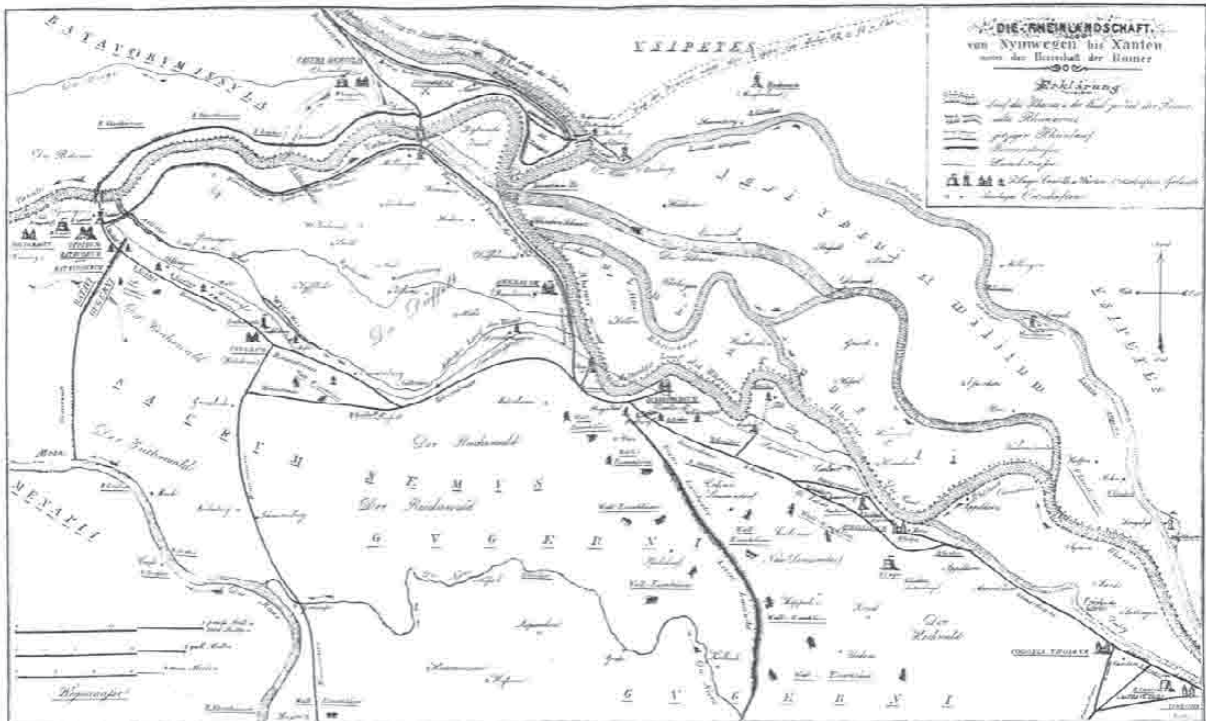
v.d.G. 1992

Afb. 6. Reconstructie van oude Rijnstromen.

Afb. 7. Kaart van de Oude Rijn en de dijk van de dorpen Herwen en Aerd.

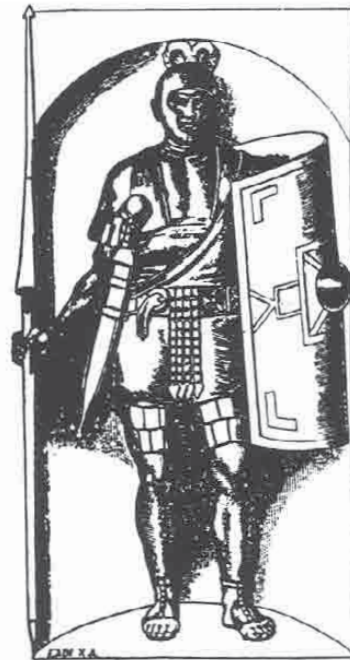
zijn gebouwd.²¹ Archeologisch onderzoek in die dijk (Vollgraff) heeft geen zin: daar heeft in het gunstigste geval een soldaat een muntstuk verloren. De resten van de castra moeten onder de bebouwde kommen van de dorpen gezocht worden (vergelijk Valkenburg). Tot vlak voor de Tweede Wereldoorlog moest men van Babberich uit over zo'n brede strang, de Oude Rijn, overgezet worden; daar ligt nu een brug. Daarover komt men op het dijkje, waarop de dorpen Herwen en Aerd liggen: een stuk van de moles of agger van Drusus aan de linkerkzijde van de oude loop van de Rijn. Aangezien de Romeinen opmarcheerden van zuid naar noord en zeker de zogenaamde hoge Rijndijk van Utrecht naar Katwijk niet hebben aangelegd, voordat de aanvoerweg uit het Rijnland er was, staan we bij Herwen en Aerd op het oudste stuk dijk dat op het grondgebied van het Koninkrijk der Nederlanden is aangelegd.²²

21 Zie de Stafkaart blad Lobith.
 22 De onderheft van de titulus sepulcralis voor Marcus Manlius bevindt zich nu in de zijmuur van het raadhuis van de voormalige gemeente Herwen en Aerd, nu onderdeel van de gemeente Rijnwaarden te Lobith.

Bronnen en literatuur

- A.W. Bijvanck, *Excerpta Romana: de bronnen der Romeinse Geschiedenis van Nederland*.
I. Teksten. RGP grote serie 73, 's-Gravenhage 1931.
II. Inscripties. RGP grote serie 81, 's-Gravenhage 1935.
III. Overblijfselen der Romeinse beschaving. RGP grote serie 89, 's-Gravenhage 1947.
- O. A.W. Dilke, *The Roman Landsurveyors; an introduction to the Agrimensores*. Newton Abbott 1971.
- A. E. Gordon, *Illustrated introduction to Latin Epigraphy*. Berkeley/Los Angeles/London 1983.
- J. Hagen, *Die Römerstrassen der Rheinprovinz*. Bonn 1931.
- H. Hettema, *De Nederlandse wateren en plaatsen in de Romeinse tijd*. 's-Gravenhage 1951.
- J.H. Holwerda, *De "moles Drussii"*, in: *Socius*. Maandblad voor Leidse gymnasiasten. Kerstnummer 1938.
- L. Keppie, *Understanding Roman Inscriptions*. Baltimore 1991. In het bijzonder p. 80 (Soldiers epitaphs) en p. 106 (Epitaphs).
- Th. Mommsen, *Das römische Imperium der Caesaren* (ed. K.L. Walter-Schomburg). Wiesbaden 1941. Over de oudere linies van het Romeinse Rijk: S.L. Dyson, *The Creation of the Roman Frontier*. Princeton N.J., 1985.
- A. Riese, *Das Rheinische Germanien in der antiken Litteratur*. I. Leipzig 1892. II. Leipzig/Berlin 1914.
- W. Sprey, *Tacitus over de opstand der Bataven*. Groningen/Jakarta 1958.
- G. Susini (transl. A.M. Dabrowski), *The Roman Stonecutter. An introduction to latin Epigraphy*. Oxford 1973.
- G.P. van de Ven, *Aan de wieg van de Rijkswaterstaat: Wordingsgeschiedenis van het Pannerdens kanaal* (diss. Nijmegen). Zutphen 1976.
- C.W. Vollgraff, *De dijk van Drusus*, in: *Mededeelingen der Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen, Nieuwe reeks dl. 1, afd. Letterkunde*. Amsterdam 1938.
- C.W. Vollgraff, *De waterwerken van Drusus in Nederland*, in: *Jaarboek Gelre 42* (1939). Stafkaart blad Lobith.

Afb. 8. Romeinse krijgsman.